

Materyal Kültür Açısından Paleolitik Çağ ve Epi-Paleolitik Dönem

Cevdet Merih Ereğ¹

¹ Doç. Dr., Arkeoloji Bölümü, Edebiyat Fakültesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Makale Bilgisi

Geliş Tarihi: 21.05.2024

Kabul Tarihi: 26.06.2024

Yayın Tarihi: 30.06.2024

Araştırma Makalesi

Öz – “Şeyler” kendi içinde Paleolitik çağ ve Epi-paleolitik dönem için farklı bir anlam ifade etmektedir. Tarihöncesi dönemlerde eğer onları tipolojik olarak tanımlayabilirsek “şeylerin” temelde “materyal” olduğunu varsayıyoruz. Böyle bir durumda, her malzeme morfolojik ve standart tipolojik türlerle göre tanımlanmalıdır. Ancak tarihöncesi sitlerin her birinde “başka şeyler” veya “tanımlanamayan nesnelere” de vardır. Tarihöncesi dönemlerde insanın hayatta kalmasında ya tanımlanabilen ya da tanımlanamayan şeyler, yaşam biçiminin unsurları olması nedeniyle önemli rol oynamıştır. “Şey” nedir? ve “malzeme” nedir? Her iki soru da neredeyse birbirine özel üretim yolları ve bunların yaşam sürecinde kullanılmasıyla bağlantılıdır. Bununla birlikte sadece “nesnel şeyler” veya materyalleri değil yaşamın diğer öne çıkan ekonomi ve bunu oluşturan bileşenlerini de bir bakıma materyal gibi değerlendirmek gerekecektir. Özellikle de Epi-paleolitik ve Neolitik yaşam süreci arasındaki geçişi ifade etmede kullanılan ve ön-tarımsal evre olarak değerlendirilen yaşamın materyal kültürünü ifade ederken kullanacağımız nesnelere belirlemek son derece önemli olacaktır. Bu çalışma, prehistorik yaşam tarzı kavramının tüm delilleri ve olayları aracılığıyla maddi kültür kavramının içeriğini açıklamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler *Materyal, şey, Paleolitik, epi-paleolitik, tipoloji.*

The Paleolithic Age and the Epi-Paleolithic Period in Terms of Material Culture

¹Department of Archaeology, Faculty of Letters, Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Türkiye

Article Info

Received: 21.05.2024

Accepted: 26.06.2024

Published: 30.06.2024

Research Article

Abstract – “Things” is own different meaning in itself to Paleolithic Age and Epi-paleolithic Period. We assume that “things” is basically “material” in prehistoric periods if we can define typologically them. In case of this, each material should be described with respect to morphological and standard typological species. However, there are also “other things” or “undefinable objects” in each ones of prehistoric sites. Either definable or undefinable things has been played important role in survive of man in prehistoric periods because of being elements of life style. What is “thing”? and What is “material”? Both questions are nearly connected with each other special ways of production and using of them in life process. However, it will be necessary to evaluate not only “objective things or materials, but also other prominent economics and components of life as if they were materials. Especially, it will be extremely important to identify the objects that we will use when expressing the material culture of life, which is used to express the transition between Epi-paleolithic and Neolithic life process and which is considered as pre-agricultural stage. This study is to aim explaining contents of material culture concept by means of evidences and events of whole concept of prehistoric life style.

Keywords *Material, thing, Paleolithic, epi-paleolithic, typology.*

¹ cevdet.erek@hbv.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author), ORCID: 0000-0002-0259-5111.

1. Giriş

İnsan ve onun içinde yaşadığı doğayı anlamada materyaller ya da bir başka deyişle nesnelere veya 'şey'ler, son derece önemli kanıtlardır. Eğer açıklanmaya çalışılan zaman dilimi 'Paleolitik Çağ' ve hemen sonrasındaki Epi-paleolitik dönemse, 'şeylere' şiddetle ihtiyacımız vardır. Tanımlanabilen veya belli bir standart altında toplayabildiklerimize 'şey' diyemiyoruz, öyleyse 'şeylerin veya nesnelere' Paleolitik Çağ insanının yaşamındaki önemlerini vurgulamak, ortaya koymak ve onları açıklamak son derece önemli olacaktır. Paleolitik Çağ insanı için hayatta kalmanın en önemli unsuru, kullanabileceği nesnelere dir. Bu nesnelere pek çoğu onun ürettiği ve kullandığı aletlerdir. Bu noktada 'alet'in içinde barındırdığı 'şey'i anlamak için Andrews (2009)'nin şu tanımına bakmak gerekir: 'Taş aletler, tüm kullanım ömürleri boyunca biçimsel olarak kendi dinamiklerini anlatırlar.' Bu ifade esas olarak 'aletin' kullanım ömrü boyunca hangi uygulamalar için kullanıldığının altında yatan her 'şey' için 'alet' teriminin kullanılabilirliğini işaret etmektedir. 'Alet', insan ve yaşam arasındaki bir tür ilişkinin kurgulanmasını sağlayan 'şey'dir.

Hiç kuşkusuz insan yaşadığı çevrenin bir parçasıdır ve bireyden topluluk olmaya, buradan da toplum olmaya gidilen rotada asıl olan yaşamaktır. Yaşam, insanın kendi vücudundan bağımsız çevre unsurlarını ele alarak üretmesi, geliştirmesi ve çeşitlendirmesiyle kolaylaşacaktır. Bu da daima bir öncekinin üzerine ilaveler yapılarak gerçekleşmiştir. Gerçekleştirilen bu ilerleyiş içinde insanın yaşayışında üretimin sonucundaki 'çıkıntının anlamı ne olmalıdır' sorusuna cevap oluşturmak gerekmektedir.

Öncelikle tüm üretimlerin sonucuna baktığımızda mamul (kullanıma hazır olan) madde veya nesne olarak nitelendirilen materyal ortaya çıkar. Bu ortaya çıkan materyalleri 'endüstriyel nitelikli olanlar' ve 'kendi doğal haliyle olanlar' başlıkları altında iki gruba ayırmak mümkündür². Bu her iki grup altında toplanan materyaller de dönemin insanların alışkanlıkları, gelenekselleşmiş üretim ve tüketim modelleri ve son olarak da içinde buldukları coğrafyanın niteliklerine göre yaşamsal özelliklere kavuşmuştur. 'Yaşamsal özellik' insanların birey ve/veya topluluk olarak ihtiyaçlarının giderilmesiyle nesnelerin biyolojik ve kültürel sürekliliğinin sağlanmasını ifade eder. "İhtiyaçlar" sadece temel yaşamsal sürekliliği sağlayan 'faydacı materyaller'den oluşmamakta, aynı zamanda insanın çok farklı soyut veya manevi dünyasının ve/veya 'lüksleri' olarak kabul edilebilecek ihtiyaçlarının da karşılığı olan materyaller ya da nesnelere bütünüdür (Soyut veya manevi dünya olarak anlamlandırılan anlatım, inanç, değer, fikir, tutum ve varsayımları içermektedir). Paleolitik ve Epi-paleolitik gibi insanın kendini yarattığı en erken çağ ve dönemlerin içindeki materyallerin anlamı, ihtiyaçlardan kaynaklanan üretim modelleri ve sonuçta üretimin amacını karşılayan 'kullanarak tüketim' süreci diğer bir deyişle 'işlevi'³, yaşanan kültürün materyalleri olarak karşımıza çıkmakta ve bunların tamamı "materyal kültür" çatısı altında toplanmaktadır. Topluluğun veya toplumun işlevi, kendi yaşamını oluşturan diğer tüm materyallerin bireyler tarafından kendisine yüklenilmiş görevleriyle birlikte sosyal bir organizmayla karşılıklı etkileşimleri üzerine yapılır. Fikirlerin yapısı ve sosyal stratejiler arasındaki dönüşlü ilişki içinde maddi kültürün rolünden endişe edildiği için kültür ve işlev, birey ve toplum, statik ve dinamik gibi ikilemlere ve pozitivizmle bağlantılara odaklanan bir işlevselcilik eleştirisi ortaya konmuştur. Bu noktada ölmüş insanların zihninden geçenleri normatif yani kuralcı bir yaklaşımla çözmeye çalışma eğilimi, arkeolojide 'neoarkeoloji' adı altında kendini var etmeye doğru yönelmiştir (bkz. Hodder, 2003). Buna karşılık Binford'un (1972, s. 205) 'kültürün farklı bileşenleri birbirinden bağımsız olarak işlev görebilir' önermesinin, materyal kültürü kapsayan ve niteleyici bir kavram haline gelmesini sağlayacak ve düşünülmesi gerekli bir yaklaşım olması daha dikkat çekicidir. Binford (1972), Taylor'ın (1948, s. 96) arkeolojinin tanımını yaparken kullandığı 'insan ve onun coğrafik çevresi vasıtasıyla geçmiş insan yaşamlarının olası resmini çizmeyi amaçlayan bir bilimdir' ifadesini *Archaeological Perspective* kitabında ele alarak, esasında insanın çevresindeki varlıklarla yaşayan ve

² Prown, (1982, s. 2) bu ayrımı "insan tarafından değiştirilmiş ya da insan tarafından yapılmış" olanlar olarak ifade etmektedir.

³ Hodder (2003), Emile Durkheim'in işlevselcilik hakkındaki görüşlerini, işlevselcilik tanımı içinde çarpıcı bir biçimde sosyal organizmanın ihtiyaçlarını karşılamak olarak ifade etmiştir.

kültürleşen bir canlı olduğu vurgusuna değinmiştir. İnsanın çevresindeki kullandığı varlıklar ise kültürünün ‘izleri’ olarak kaydedilmelidir. Grosman (2013), bu izlerin sitelerin yer olarak seçilmesindeki temeli oluşturduğunu belirtmektedir. Bu izleri bir çerçeve içine alırsak ve bu çerçeve içinde kalanlarla kültürleri açıklarsak, materyal kültür unsurlarının ne kadar çarpıcı tanımlayıcılar olduğunu görmek mümkün olacaktır

İnsanlık tarihinin en erken dönemlerine bir ‘kültürel manzara’yı sınırlandıran çerçeveden baktığımızda (*landscape archaeology* olarak bilinmektedir), önce çeşitli kazı yöntemleriyle elde edeceğimiz nesnelere anlamlandırılmasını sağlamak için açıklayıcı ifadeler kullanmayı hedefleriz. Prown (1982, s.2), bu nesnelere insanlık tarihinin birer kanıtı olarak kabul eder fakat bunların soyut, entelektüel, manevi öğelerin gerisinde kaldığı imasını da yapar ve şu şekilde durumu açıklar: ‘İnsanlık tarihinin kanıtı, soyut, entelektüel, manevi öğelerin, maddi ve fiziksel boyuttan üstün olduğu duyumuzu doğrulamaktadır’.

İnsanın sadece manevi dünyasını ya da inanç dünyasında yaşadıklarını maddi nesnelere kullanarak açıklamanın anlamsızlığını vurgulayan Prown (1982), her toplumun inançlarını yaptıkları eylemlerle ve sözleriyle yaşadığını, daha çok da davranışlar yoluyla öğrenilebilen bir zihinsel durum olduğunu belirtmiştir. Söz konusu durum gerçekte de böyledir. Materyal kültür, kültürü açıklama çalışmalarının nesneye dayalı yönü olması sebebiyle, prehistorik kültürlerin insan davranışlarının aydınlatılmasından ziyade daha çok günlük yaşam modellerinin aydınlatılmasını sağlayan bir tür ‘sosyal tarihçe’nin ortaya konulmasını sağlar. Hodder (2003), bir nesnenin hakkında nasıl kullanıldığı, sosyal özellikleri, kişisel duygular ve dini inançlar üzerinde nasıl bir etki gösterdiği hakkında konuşulabileceğini belirtmektedir. Bir başka deyişle nesnelere teknik, sosyoteknik ve ideoteknik (Binford, 1962) özelliklerinden bahsetmiştir. Bu gerekçe ve Prown’ın yukarıda belirttiğimiz toplumda veya toplulukta sözler ve davranışlar yoluyla zihinsel durumu yansıtan nesnelere üzerinden, Özdoğan’ın (2016) da belirttiği gibi, sadece içinde yaşanan aktüel sosyal yaşamın ve siyasi durumun yansımalarından etkilenen kavramlar üzerinden bilgi aktarımında bulunabiliriz. Bir başka deyişle, sadece kanıtlanamayacak çıkarımları ifade ederiz.

Bu çalışma, kültür tarihi, sosyal antropoloji ve neo-arkeoloji vasıtasıyla bilgi ya da ‘teori’ üretmeye dayalı değildir. Bu çalışmanın amacı, var olan bilgiler ve ‘materyal kültür’ kavramı eşliğinde Paleolitik Çağ ve Epi-paleolitik dönemin açıklanmasında ‘nesnelere’ nasıl bir değere sahip olduğunu ortaya koymaktır. Çalışmanın metodolojisi olarak da geçmiş ve günümüz materyal kültür değerlendirmelerindeki üretim, anlam ve kullanım arasındaki ilişkiler ve bunların sonuçlarındaki değişimler kullanılmıştır.

2. Paleolitik Çağ ve Yeni Arkeoloji

Paleolitik, belki de dünya arkeolojisi içinde en çok çalışılan konulardan biridir. Kocaman bir ‘Çağ’ niteliğiyle, kendini ‘üç çağ’cılardan beri (Bain, 1848, ss. 64-67) açıklamak isteyenlere materyaller sağlayan bir zaman dilimidir. Bu dönemin ilk başta nitelendiricisi olarak kabul edilen materyaller insan elinden çıkmış olduğu fark edilen nesnelere dir. Burada önemli olan, tanımlamadaki ‘insan elinden çıkmış’ ifadesidir. Bu nitelirmeden dolayı Paleolitik Çağ’ı anlamak ya da anlamlandırmak için insana ve onun elinden çıkacak nesnelere ihtiyaç vardır. Bu nesnelere büyük bir kısmı esasında “şey”dir. Bu şeylerin hepsine birden Paleolitik Çağ’ın ‘materyal kültür nesnelere’ diyoruz ki ‘nesnelere geçmiş anlatmanın çeşitli yollarından biri olarak görülür’ (Pearce, 2003, s. 21).

1960’larda ‘Yeni Arkeoloji’ denilen ve geleneksel kültür tarihçiliği yaklaşımına karşı bir alternatif olarak ortaya çıkan akımın hedefi, eski topluluklarda insan zihninin nasıl çalıştığını ve bu zihinsel halin o insanların eylemlerini nasıl biçimlendirdiğini öğrenmemizi sağlayacak güvenilir bir yöntem geliştirmektir (Renfrew, 2013; Sabloff, 2013; Renfrew, 2005; Sabloff, 2005). Bu yöntemin fikir savunucularından biri olan Bahn (2005, s. 198), Thomsen’in ‘Üç Çağ Sistemi’ nin en önemli özelliğinin materyallerin birbiriyle olan ilişkilerinin göz önünde bulundurulmuş olmasına dikkat çekerek (*he looked at artefacts not as isolated objects, but in relation to what was found with them- O eski eserlere izole nesnelere olarak değil, onlarla birlikte bulunanlarla ilişkili olarak baktı*) materyal odaklı bir kronolojinin varlığına vurgu yapmıştır. Trigger (2008) ise Thomsen’in ve

diğer çağdaşlarının evrimsel bir silsilenin oluşturduğu ‘Üç Çağ’ı düşünmediklerini ileri sürmüştür, çünkü bu üç çağcıların fikri temel aldıkları kökenin Çinli bir filozofun ortaya koyduğu Xuan Yuan, Huang Di ve Yu Çağı sistematiğidir.

Materyalden yola çıkılarak geliştirilen bir sistemin hemen ardından ‘kültürel evrim’in varlığına kuvvetli bir şekilde inanan Sven Nilsson (2008), aynı zamanda prehistorik artifakları (insan elinden çıkan her şey), çakmaktaşı yontarak ve kullanarak deneyen ilk arkeologdur. Alet üretmenin bir evrimsel nitelik sayılmasının yanı sıra Mercati ilk aletlerin eller, tırnaklar ve dişler olduğuna da dikkat çekmektedir (Renfrew ve Bahn, 2005). Bir başka değişle materyal üzerinden ifade edilen kültür tanımlamalarının aksine, kültürel evrimin başlangıcı alet değildir. Bununla birlikte ‘alet’in insanın vücudundan bağımsız unsurlar olması durumu Mercati’nin alet nitelemesiyle çelişmektedir.

İnsanlık tarihinin kronolojik olarak sınıflandırılmasında kullanılan ve taştan yapılmış materyaller üzerinden ayırma gidilmesinin en etkili ve en erken karşılığını, Doğu Zhou periyodu kronolojisi içinde Xuan Yuan, Shen Nong ve He Xu çağlarında taşlardan yapılan silah ve aletlerle ağaçların kesilerek evlerin yapıldığı ifadesinde görüyoruz. Thomsen’in sınıflamasında da kesici aletlerin yapıldığı materyallerin en erken safhasına ‘Taş Çağı’ denilmesinde de taşın materyal olarak öncelikli bir hammadde olduğu dikkat çekmektedir. Bu öncelikli materyalin insanlık tarihinde yaşamsal bir karşılık bulması ve onun çok uzun bir zaman diliminde vaz geçilmez hammadde olması, bu sürece ‘çağ’ denilmesine yol açmıştır.

Yukarıda söz konusu edilen sınıflamalar veya kronoloji denemelerinin hedefi, tarihsel bir süreci incelenebilir sınırlar içine yerleştirmektir. Bunun pratikteki yararı teknolojiye değişimleri veya endüstriyel evrimin sürekliliğini ortaya koymak olmuştur. Yakın zamana ait olan denemelerden biri Graham Clark’a aittir. Graham Clark’ın 1961 de yazdığı *World Prehistory: A New* kitabının 1969’daki ikinci baskısında, taş alet teknolojisini tanımlamada beş ayrı ‘mode’dan oluşan kronolojik sınıflamanın merkezine Paleolitik Çağ’ı alarak endüstriyel bir tarihçenin unsurları olan ‘yontmataş’ materyallerini tanımlamıştır. Bu kronolojik sınıflama yaygın bir şekilde kabul edilmeye başlanmış ancak bir müddet sonra da bu yaygın kullanımda bazı problemlerin olduğunun ortaya çıktığı görülmüştür. En önemli problem Clark’ın beşli *Mode* sistemi içinde Paleolitik kültürlerin ayrımının yapılmasında bölgesel temelli ölçütlerin kullanılması olmuştur. Bu da doğal olarak kıtalar arası geniş çaplı bir tanımlamayı olanaklı kılmamaktaydı. Bunun yerine Shea (2013) tarafından başka bir kronoloji sistemi önerilmiştir. Bu kronolojide ise yine *Mode* sistemi kullanılmış fakat Clark’dan farklı olarak alfabetik bir sıralamayla A’dan I’ya kadar oldukça geniş ölçütler içinde sınıflandırmayı tamamlamıştır.

Bu her iki araştırmacının esas aldığı dönemin tanımlayıcı unsuru, *chipped stone tools* olarak ifade edilen ve işlem zincirinden geçirilmiş materyallerdir. Esasında ‘materyal’ olarak kullanılan terimin içinde barındırdığı anlamlardan biri burada belirleyicidir; o da materyalin bir çalışma için örneklendirme veya çalışmanın içeriğine uygun türlerle çalışmayı açıklamaya çalışmasıdır. Bir başka deyişle materyal, eylemsizliğiyle salt kendi nesnel görünüşüne dayalı bir madde vasıtasıyla konunun açıklanmasını sağlayan unsurdur. Bu açıdan bakıldığında Paleolitik için yapılmış kültürel veya dönemsel kronoloji denemelerinin içini dolduran ifadenin de “materyal” kökenli olması kaçınılmazdır.

Tarihöncesi araştırmacılarının “insan”dan kopuk bir kültür tarihçiliği yaptığını ifade eden ‘kuramsal arkeoloji’ akımının öngörülerini yıllar öncesinde Pierce (1891) *metaphysics has always been the ape of mathematics* (Metafizik her zaman matematiğin taklitçisidir) olarak ifade ederken esasında ‘kuramın’ (‘Kuram’ hakkında pek çok farklı ifadeler kullanılmaktadır. Ancak tüm ifadelerin ortak noktası, kuramın oluşturulduğu bilim veya sanat dalıyla ilişkili olan ve geçmişten gelen materyal üzerine kanıtlanmış bilgiler vasıtasıyla zihnin ortaya koyduğu düşünceler ve ilkeler bütünüdür. Bu gerekçeyle ‘kuram’ çoğunlukla ‘metafizik’ bir başka deyişle ‘fizik ötesi’ algıların ifade edilmesiyle çoğunlukla karıştırılır. Bir derece de olsa bu iki kavram birbirine temas etmektedir. Bu sebeple de her iki kavramın reddedenleri ve kabul edenleri karşı karşıya gelmektedir) içindeki anlamın metafizikle olan ilişkisinden de bahsetmiştir. Matematik ve geometri ve dolayısıyla da simetri, materyalin açıklanmasında bu noktada önemlidir. René Descartes, fizik ve dolayısıyla matematiğin geometrisi üzerinden gerçekliği, insanın bilmeye yetkin olduğu her şeyi, aynı şekilde karşılıklı olarak birbirine bağlı

olduğunu düşünmesi sonucunda yanlış olanın doğru olarak kabul edilmesinden kaçınarak ve bir doğrudan diğerini çıkararak zorunlu olan analitik sırayı aklında tutup her şeye ulaşabileceğini belirtmiştir (Maclean, 2006). Bu gerçekliğe ise ancak materyal ve onun geometrisi ve simetrisinden ulaşılabileceğinin kabul edilmesi doğru bir yaklaşım olacaktır. Kartal (2019) simetrisinin hem evrensel hem de bilişsel olarak ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Bununla birlikte sözü edilen simetri kavramında ölçütün matematik değil ‘insan’ olduğunu ifade etmektedir. Bu ifadenin arka planında insan vücudunun simetrisi bulunmaktadır. Kartal (2019), simetrisinin esasen ‘faydacı’ tarafına vurgu yaparak üretilenlere, bir diğer deyişle materyallerdeki simetrisinin kullanımında faydacı role vurgu yapmıştır. Bunun yanı sıra asimetriye de değinerek bunun insanın iç dünyasıyla ilişkili olduğunu vurgulamıştır. İç dünyayı etkilediği öngörülen bir asimetrinin etkisi ve sonuçlarını maddeten görmek, doğal olarak bilmek olanaklı değildir. Tasarım ve üretimde hayal etmekten çok işleve yönelik zihinsel tasarım ve bunun madde üzerindeki uygulamalarıyla ‘var edilen materyal’i okumaya çalışmak mümkündür. Ancak zihinde tasarı halinde kalan bir varsayımdan geçmişi okumak olanaklı değildir.

Paleolitik ve Epi-paleolitik kültürlerinin gerçekliğine ulaşmak da geometrisinin simetrisinden kaynaklanan matematiksel akışta ‘doğruların’ sırasıyla değerlendirilmesiyle mümkündür. Ancak şu da unutulmamalıdır ki materyali ifade ederken farklı dillerdeki açıklamaları tutarlı bir sistem içine yerleştirmek gerekecektir. Bu farklı diller, esasta farklı anlatım biçimlerini kapsar ki bu anlatım farklılığının ‘akıl doğa çıkış yolu’⁴ olduğunu burada ifade etmek gerekecektir.

Yontmataş materyalleri, Paleolitik Çağ ve Epi-paleolitik dönem ve hatta Neolitik Çağ için tanımlayıcı önermelerdir. Önermeler, doğrulanabilir veya desteklenebilir olmalıdır. Bu da mantıksal bir önermeyi içerir. Doğanın matematiksel mantığı içinde elimizdeki materyalin başlangıcından ya da hammadde seçiminden başlayarak, kullanılabilir hale gelene kadar geçen sürede üretim zinciri sıralamasını takip edersek, söz konusu çağ ve dönemin üretim ve tüketim modellerini ortaya koymak mümkün olabilir. Ancak soyut kavramların varlığından bahsedeceksek yine materyale odaklanarak dönemin insanının niyetlerini okuma gayreti içine gireriz. Örneğin Neolitik toplulukların anaerik bir yapıya sahip olduğunu söylememize olanak veren materyal, pişmiş toprak, kemik veya benzer materyallerden yapılmış kadın figürinleridir. Oysa kadının topluluk içinde öneme sahip oluşunun kaynağı, onun doğurma eylemini yapıyor olmasıdır. Topluluk içinde sadece kadın cinsiyetine sahip olanların kendine benzeyen bir canlıyı içinden çıkarıyor olmasının yansımaları biz anaeriklik veya tanrıçalık sıfatıyla ödüllendirme yoluna gidiyoruz. Bir başka deyişle dönemin toplumsal sisteminin olası durumunu tayin ediyoruz ve bu savı doğrulayacak kanıtımızın da figürinler olduğunu söylüyoruz. O zaman figürinleri, materyal kültür unsuru saymamız gerekecektir ki bu soyut ifadelendirme de materyale dayalıdır. Eğer bütün Neolitik topluluklar içinden kadın figürinlerini çıkarırsak, Neolitik Çağ yaşamının soyut kavramları hakkında ne diyebiliriz? Neolitik Çağ’dan önceki dönemlerde ele geçen kadın figürinlerinden yola çıkarak ne Paleolitik Çağ ne de Epi-paleolitik dönem toplulukları hakkında anaerik bir düzenden bahsedilmemiş, onların topluluk sistemlerinin sadece avcı-toplayıcılığa dayalı olduğu ifade edilmiştir. Burada Neolitik Çağ için pozitif bir ayrımcılığa gidilmiştir. Bu noktada avcı-toplayıcı ve konar-göçer ikilemelerinin de farklı nitelikler olduğunu belirtmek gerekir.

Paleolitik Çağ’dan Kalkolitik Çağ’ın ortalarına kadar dönem ayırt etmeden, gerçekliğe dayalı bir önermeyi hangi materyal kültür unsuruyla açıklayabiliriz? Üretilmiş olan her şeyle. Bu “şeyler”in hepsine önerme demek mümkündür. Söz edilen dönemlerin endüstriyel olarak tarif edilmesi için en çok ele geçen materyal kültür unsuru taştır. Hammadde olarak seçilen çakmaktaşı veya kavkusal kırılma verebilen taş türleri, önermenin doğrulanabilmesini sağlayan ve önermeyi açıklamak için kullanılan zorunlu sıralamanın başında gelmektedir. Taşın türü nedir? Bu sorunun cevabı doğrulanabilir midir? Kesinlikle evet. Gerek jeolojik ve gerekse petrografik bilgilerden faydalanarak bu sorunun cevabı bilimsel olarak verilebilir. Çakmaktaşı, bazalt, andezit, diorit, serpantin, obsidiyen gibi daha pek çok kayaç türünün nasıl tanımlanabileceği bilinmektedir.

⁴ “Positive Philosophy” kitabının 2.cildindeki fikirden alınmıştır. Comte, teolojik kavramların kendiliğinden ortaya çıkmasıyla aklın kendisine doğal bir çıkış yolu bulunduğunu, eğer böyle olmasaydı akıllarımızın kısır bir döngüde hapsolüp kalabileceğini ifade etmektedir (Frank, 2017, s. 29)

Önermenin ispat edilmesinde zorunlu sıralamanın birinci aşaması böylece tamamlanmıştır. İkinci aşama için materyaller arasından, şekillendirilmiş hammadde kütleleri ki bunlar için “nucleus” terimi kullanılır, ya da üzerinden yonga, dilgi, dilgicik gibi taşmalıkların alınması için hammadde kütlelerinin hazırlanmış haline sahip olanlar seçilir. Bunlar, vurgaçların belli açılarla hammadde kütlelerine çarpılarak parçaların koparılmasıyla oluşturulur ve ‘prizmatik’, ‘piramidal’, ‘disk’, ‘naviform’ gibi geometrik biçimlere sahip olurlar.

İnsan doğal akıl simetrisiyle üretimlerinde geometrik yaklaşımı yontmataş materyallerine aktarmıştır. Genişlik, uzunluk, kalınlık gibi günümüzde metrik ölçümleri yapılabilen bu materyal kültür unsurlarının, kendi dönemi içindeki matematiğinin kesinlikle var olduğunu söylememizi sağlayan en önemli belirteç, dilgi veya yonga vs. üretiminde istenilen amaca yönelik olarak parçaların koparılabilmesidir. Yongaların matematiği, parçanın boyuna ekseninin, enine ekseninin uzunluğuna eşit veya daha az olmasına göre planlanmaktadır. Eğer parçanın boyuna ekseninin uzunluğu, eninin iki katı veya daha fazlası olursa, ince uzun parçalar elde edilmektedir. Bu farklı iki materyali oluşturan üretimdeki teknoloji ise kullanılan vurgacın iriliği veya ufaklığı, ağırlığı, küt veya sivri uçlu oluşuna ve üreticinin uygulayacağı kuvvete bağlı olarak değişmektedir.

Yukarıda açıklanan materyallerin üretimleri ‘akıl simetrisi’ ile gerçekleştirilmiştir ve ancak matematik mantığı ile ilişkilendirilebilir (deneyimler ve tecrübeler sonucunda oluşturulan bir üretim sürecindeki doğal matematik mantığı). Kartal (2019), *Acheuléen* iki yüzeylilerinin bazılarının 4kg ağırlığa ve 40cm uzunluğa sahip olduğunu belirtmekte ve iki yüzeylilerin bazılarının diğerlerinden farklı büyüklüklerde üretildiklerini, bunların da en az 10-15cm olanlar kadar iyi simetriye sahip olduklarını belirtmiştir. Bu açıklamadaki büyüklükler farklı anlatım dillerinde açıklanabilir ancak günümüzde 7,5 kg ağırlığındaki bir kütlenin insan tarafından onlarca metre uzağa atılabilmesi mümkünken, yukarıda sözü edilen dönemlerde yaşayan insanların bunları günlük hayatlarına hizmet edecek amaçlar için kullanmamış olduklarını söylemek bir ön yargıyı ifade edecektir. (Kale, 2006).

Geometri ve simetri, Orta Paleolitik yontmataş materyallerinden *Levallois* ve *Moustérien* uçlarda da görülmektedir. Belli bir uçuş mesafesine sahip olabilmesi için ağırlığı ve dengesi iyi kurgulanması gereken bu silah unsurlarında eğer bir matematiksel yaklaşım olmasaydı ya da üretim tesadüflere kalmış olsaydı, *Neanderthal* insanı *Pleistosen*’in *Riss/würm* buzul arası ve *Würm* buzullaşması evrelerinde hayatta kalamazdı. Özellikle Alt Paleolitik Orta *Acheuléen* iki yüzeylilerinin üretilmesi sırasında bir teknik olarak uygulamaya alınan ve geliştirilen *Levallois* tekniğinin Orta Paleolitik’te bir kültürel aşama gibi yaşamın temel unsuru haline gelmesi, bu matematiğin bir karşılığı olarak kaydedilmelidir. Bu teknoloji, materyal kültür üzerinden insanoğlunun yenilikçi ve icat edici kapasitesinin keşfedilmesinin belki de ilk örneğidir⁵.

Matematik mantığı içinde bakıldığında insanlık tarihinin öncelikli ya da Baysal’ın dediği gibi (bkz. Baysal, 2016) elitist materyali taş, Paleolitik Çağ ve Epi-paleolitik dönemde üretildiği kadar bilimsel olarak çalışılmış olsaydı, bugün Türkiye’de onlarca yontmataş materyali uzmanı olabilirdi. Bu yokluğu en iyi biçimde hissettiğimiz yer, Üst Paleolitik alanına uygun uzmanlığın olduğu materyallerin saptanmasında görmekteyiz.

⁵ Çilingiroğlu (2013) kültür tarihçiliğinin insanoğlunun yenilikçi ve icat edici kapasitesinin olduğuna inancının zayıf olduğunu ve kültürel değişimin çoğunlukla yayılım veya göçle açıklandığını ifade etmektedir. Bu yaklaşımın çoğunlukla arkeolojiye sadece “eski Neolitik” (Neolitik’i parlatarak öncesindeki dönemi hiçe sayma modeli) çerçevesinden bakılmasının bir sonucu olduğu açıktır. İnsanoğlunun teknoloji, üretim ve tüketim modellerindeki iyileşme ve kültürel evrim, hammaddeye ulaşma isteği ve kaliteli olanı bulma hevesi, materyal kültür üzerinden çok erken tarihlerde saptanmış, özellikle Anadolu arkeolojisine hizmet etmiş çok sayıda arkeolog bilim insanları tarafından da ulusal ve uluslararası bilim dünyasında paylaşılmıştır. Kültür tarihçiliğinin bu gerekçe sunularak Türkiye arkeolojisini kısırlaştırdığı fikri çok gerçekçi değildir. Kültür tarihçiliği ve Mantıksal Pozitivizm, Kuramsal Arkeoloji veya Neo-arkeoloji, materyal kültür veya kültür materyali kavramlarının hiçbiri bilimsel çalışmaları kısırlaştırmaz aksine bilginin, sağlam delillere dayalı olanları ya da kanıtlara dayalı fakat kesin olarak ispat edilemeyen teorileri veya tamamen fizik ötesi ileri sürüşlerin hangilerinin yaygın olarak kabul edilebilir olduğunu açık bir şekilde ortaya koyar. Bilimsel bir verinin çıkış kaynağından ele alınarak düşünme, irdeleme ve yeniden değerlendirerek özümsemesi gerekliliği, ezber bozan yenilikçi bir yapıya kavuşulmasını sağlayacak olması fikri, pek çok sağlam bilgiye ulaşmanın kapısını açacaktır (Yeşilyurt, 2009).

Üst Paleolitik, Anadolu arkeolojisi için çok bilinmeyenli bir denklem gibidir. Yukarıda söz konusu edilen alt ve orta Paleolitik dönemlerin tanımlayıcı olan materyal kültür unsurlarından sonra sanki sihirli bir elin dokunmasıyla görünmez hale gelen veya diğer ikisi kadar net görülemeyen Üst Paleolitik nerededir? Daha çok batı ve orta Avrupa'daki buluntuların baskın karakterleriyle nitelenen Üst Paleolitik, Anadolu ve Yakın Doğu'da, Kafkas coğrafyasında, Orta Asya'da belli kültürel tanımlayıcılarla nitelendirilememiştir. Bunun sebebi nedir? Bu durumu izah etmek için hangi teoriden yola çıkılmalıdır? Ya da nasıl açıklamalıyız? Bir başka soru daha var ki o da böyle bir teoriyi üretmek mümkün mü? Ne coğrafik ne jeolojik ne de materyal kültür unsuru olmaksızın durumu açıklamak olanaklı değildir. Üstelik, Üst Paleolitik'ten sonra gelen Epi-paleolitik dönem açık bir şekilde açıklanabilirken Orta Paleolitik ve Epi-paleolitik arasındaki bu bilinmezliği nasıl izah edeceğiz? Çok doğal olarak materyal kültür elitizmi olarak görülen ayrıcalıklı materyallere veya bilgilere ulaşarak. Üst Paleolitik'in yukarıda sözü edilen coğrafyalardaki gelişimi ve bu gelişimi etkileyen tetikleyicileri sırasıyla ifade edecek olursak, birinci sırada iklim daha sonra jeomorfolojik yapı, ardından faunal ve floral yapı, insan hareketliliğinin doğal yolları, orta Paleolitik materyal kültür unsurlarının değişimi, ya da teknik evrim gelmektedir. Tüm bu sıralama süresince de bunlara ilişkin kanıtlar bulmak zorundayız. Örneğin Yakındoğu'da Orta Paleolitik içinde Üst Paleolitik karakterlerin görülmeye başlaması veya Üst Paleolitik/Epi-paleolitik geçişindeki yontmataş materyallerinin yapımında saptanan değişiklik gibi. Bunlar açıklanabilir. Doğal olarak hem bu materyal kültür unsurları hem de bunlarla beraber ele geçen diğer kanıtlar bir bütün olarak ele alındığında dönemin yaşam modeli hakkındaki gerçekliğe ait sonuçlar çıkarılabilir. Örneğin Zagros Epipaleolitik (Zarzian olarak adlandırılmıştır) ile Yakındoğu ve Anadolu Epipaleolitik'te geometrik formlu mikrolitiklerin yapım teknolojilerinde kullanılan *Krukowski* ve *Micro burin* tekniklerinin uygulanması veya uygulanmamasına göre kıyasal ve/veya iç bölgeler ya da düzlüklere yakın olanlarla yüksek rakımlarda olanlar arasındaki değişimi materyal kültür üzerinden görmek mümkündür. Geometrik formlar, simetrisinin ve matematik mantığının birer yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır ki bu mantık o dönem insanlarına milimetrik hassasiyette üretimler yaptırarak, çok sayıdaki mikrolitiğin bir boynuz içine yerleştirilmesiyle *ön tarımsal evrenin* başlamasına ve buradan da Neolitik'in tarımsal üretim modellerinin gerçekleşme kapısının açılmasını sağlamıştır. Ele geçirdiğimiz mikrolitik unsurların boyut analizlerine bakıldığında 0,5cm ile 1,5cm aralığındaki üretimlerin bir tesadüfün sonucu olduğunu söylemek, bilimin kuram felsefesine aykırılıktan ve materyal kültüre acımasızca bir saldırıdan başka bir şey olamaz.

Yukarıda bahsedilen seçilmiş materyalde elitlik konusunu, çok sayıda kayacın içinden parlaklığıyla ayrılan obsidiyen için de kullanıldığını görmekteyiz. Obsidiyenin sembolik anlamlarla yüklü bir nesne olması sebebiyle insanın dikkatini çektiğini ifade eden fikirler, ona günümüzdeki değer yargılarıyla bakıldığının bir karşılığı olarak ileri sürülmektedir. Oysaki obsidiyenin alet veya silah üretmek için kullanımı kendi dönemi içinde sıradan bir işleyişken, yine aynı dönemde obsidiyen kırıntılarının ya da parçalarının binaların yapımı sırasında duvarların içine yerleştirilmesi durumu sembolik bir anlamla ilişkilendirilebilir. Bu kanıtlar, veri kaynağının elde edilmesi ve etnografik uygulamalarla karşılaştırılması yoluyla bir teoriğe dönüşebilir. Bunun bir sembolik anlamı da vardır. Ancak bu materyaller söz konusu duvarların içinden ele geçmeseydi, söz konusu sembolik ifadeler veya ritüeller anlaşılabilir miydi?

Obsidiyenin durumunda olduğu gibi tarım ve tarımsal faaliyetlerin varlığının öne çıkışı, Neolitik'i ifade eden görüşlerde materyal kültür unsurlarının nasıl kullanıldığını göstermektedir. Tarımsal ekonominin varlığıyla "devrim"leştirilmiş Neolitik'i ifade eden daha pek çok kompleks unsurun varlığı ortadayken, bunlar içinden sadece evcilleştirme ve tarımın ön plana alındığı görülmektedir; halbuki Neolitik'in tüm hazırlayıcılarının kendinden önceki dönemlerde var olduğunu ve bunların 'Tarım Devrimi'nin gölgesinde kaldığı da bir gerçektir; hatta Neolitik sembolizminin unsurlarının esasında Natufian'dan köken aldığına da dikkat edilmelidir (Verhoeven, 2011). Neolitik sembolleri arasında bulunan bu unsurları daha önceleri atılan temellerin sosyal, ekonomik ve sembolik ağlar içinde bütünleşmiş, gelişmiş, yoğunlaşmış ve değişmiş olduğunun da hatırlanması gerekir ki Neolitikleşme süreçlerinin bir bütün olarak ele alınması gerekliliğine de dikkat çekilmektedir (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2011).

3. Sonuç

Arkeoloji bilimi, Orta Çağ Avrupa'sında rahiplerin kiliselerin geniş toprakları üzerindeki doğal görünüşlü olmayan materyalleri fark ederek toplamaya başladığı günden bugüne kadar insanın geçmişine merakının bir sonucu olarak gelişmeye başlamıştır ve bugün hala aynı merakın bir sonucu olarak gelişmektedir. Geçmişin insanı nasıl yaşıyordu? Nerede barınıyor, neyle besleniyor, ne giyiyor, ne tür aletler ve silahlar kullanıyor, nelerden korkuyor, nelere inanıyor, nasıl gömülüyor, vs. daha pek çok sorunun karşılığını bulmak istiyoruz ve bu merakı tatmin etmenin yolu olarak da geçmişin izlerini arıyoruz. Bize o geçmişten kalan yegâne 'şey'ler, eğer prehistorik dönemler söz konusuysa 'materyal kültür unsurları'dır. Bu şeyler arasındakilerin bazıları nesnel olarak tanımlanabilir, bazıları ise tanımlanamazdır. Hatta bu şeylerin içinde üretim artıkları ve çöpler de yer alır. Özelleşmiş materyal kültür unsurları bir yana bırakılacak olursa yaşam modellerine bir bütün olarak bakmak ve değerlendirmeyi bu durum gözetilerek yapmak gereklidir.

Somut kavramların karşılığını bulmak çoğunlukla kolaymış gibi görülmekle beraber çoğunlukla anolojiler vasıtasıyla materyallerin tarifi yapılı ve somut bir yaşam tarzının bir unsuru, büyük pazıldaki boş yere yerleştirilir. Bazı unsurlar gerçek yerine oturmakla birlikte bazı parçalar ise o kadar yerine oturmuş gibi görünür ki bir diğer parçayı pazıldaki yerine yerleştirmek istediğimizde yanlışlık fark edilir ve düzeltme yönüne gidilir. Ancak soyut kavramlar böyle değildir. Bunları tarif edeceğimiz belgeler dönemin kültürel manzara çerçevesinde çok fakirdir. Örneğin Paleolitik Çağ'ın figürinleri, duvar ve kaya resimleri veya kemik ya da boynuz üzerine yapılmış desenler ya da figürlerin, dönemin insanı açısından hangi önemde olduğunu tahmin etmek olasıdır, fakat tamamen olasıdır. Bunu mantıksal çerçevede doğru kabul etmek için ikonografinin çok çarpıcı olması gerekir. Örneğin Trois Frère'deki geyik başlı insan figürü gibi. Buradaki kavramı mantıksal çerçevede doğru kabul etmek gerekecektir. Ancak bu materyal olmasaydı, dönemin insanların bazılarının hayvan postlarını giyinmek eylemi dışında da kullanmış olabileceğini öğrenmek mümkün olmayacaktı. Bu soyut kavramlar, tarihöncesi dönemlerin tin ile ilgili yönelimlerini ifade eder fakat mekân analizlerindeki yaşamsal faaliyetlerle ilişkilendirilen unsurlar, bir tür sosyal organizasyonun veya ekonominin karşılığı olarak boy göstermektedirler. Sosyal organizasyon denildiğinde toplulukların sınıflara ayrılması değil, mevcut yaşam modelinin yaratılmasındaki uygulamalar bütününe anlaşılması daha doğru bir yaklaşım olarak kaydedilmelidir. Tarihöncesi dönemlerine ilişkin değerlendirmelerde yok olmuş ve yazılı bir belge olmaksızın ortadan kalkmış davranış biçimlerinin, tasarıda kalmış düşüncelerin gerçek karşılığını soyut kavramlar gibi açıklamak, tanımlamak veya tanıtmak, bilime katkı sağlamaktan çok, amigdalanın (Amigdala: Beynin medial temporal lobunun derinlerinde yerleşen nöronların oluşturduğu badem şeklindeki beyin bölümü. Duygusal hafıza ve duygusal tepkilerin oluşmasındaki birincil role sahip bölge. Limbik sistemin bir parçasıdır) girdi ve çıktılarının karmaşık, anlaşılmaz ve gerçekliği hiçbir arkeolojik kanıtı dayandırmayan fikirlerinin çarpık sonuçlarını verir.

Materyal kültür unsurlarının arkeoloji bilimi için karşılığını iki şekilde açıklamak doğru olacaktır. Bunlardan ilki, doğrudan doğruya tanımlanabilir gerçek kanıtlarla ispat edilebilir çanak-çömlek, yontmataş ok veya mızrak uçları, bıçaklar, deliciler, kemikten yapılmış kaşık ve deliciler vs. gibi unsurlar; ikincisi ise kanıtı anolojik verilerle desteklenen analitik düşünce yapısı ile yorumlanabilen küçük figürinler, düzenlenmiş ve işçilik izleri kanıt taşıyan yontmataş materyaller, yapı elemanları, diğer yaşama alanlarından farklılık gösteren yapı veya alan düzenlemelerinin her biri gibi unsurlardır. Bunların dışında sadece etnografik verileri baz alan ancak sosyoloji ve bilim felsefesi gibi bilimlerin kanıtlarından uzak, metafizik veya diğer bir deyişle doğaüstü niteliklerle ifade edilen analizler, bilimin karşılığı olamaz. Bu yaklaşım geçmişteki Descartes, Weber, Durkheim gibi bilim felsefesi üzerine çalışmış olan bilim insanları veya bilim kuramcılarının asırlardır geçerli klasik pozitivizm veya mantıksal pozitivizm çerçevesindeki ilerleyişinin önünde bir sınırlayıcı olarak algılanmamalıdır. Bu materyaller üzerinden çözümlenici matematiğe dayalı analitiğin sonuçları, teolojinin soyut verileri üzerine yapılan bir metodolojinin kullanılmasını sağlanacaktır.

Yazar Katkıları

Yazar makalenin son hâlini okudu ve onayladı.

Çıkar Çatışması (Zorunlu)

Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Kaynakça

- Andrefsky Jr., W. (2009). The Analysis of Stone Tools Procurement, Production, and Maintenance. *Journal of Archaeological Research* (17), 65-103. doi:10.1007/s10814-008-9026-2
- Bahn, P. (2005). Three Ages. In C. R. Bahn, *Archaeology, The Keys Concepts* (197-199). New York: Taylor & Francis Group.
- Baysal, A. (2015). Materyal Kültür Elitizminin Göstergesi Olarak Arkeolojide Taşlar ve Diğer Taşlar . IV. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı: Türkiye Arkeolojisinde Taş; Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar (ss.81-87). Ankara, Turkey
- Baysal, A. (2016). Materyal Kültür Elitizminin Göstergesi Olarak Arkeolojide Taşlar ve Diğer Taşlar. P. A. Demirci (Dü.), *IV. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı, Türkiye Arkeolojisinde Taş: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar* içinde (ss. 81-87). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Belfer-Cohen, N. G.-M. (2011, October). Neolithization Processes in The Levant: The Outher Envelope. *Current Anthropology*, 52(S4), S195-S208.
- Binford, L. R. (1962). Archaeology as Anthropology. *American Antiquity*, 217-225.
- Binford, L. R. (1972). *Archaeological Perspective*. New York and London: Seminar Press.
- Clark, G. (1969). *World Prehistory: A New* . London: Cambridge University Press.
- Çilingiroğlu, Ç. (2013). Kültür Tarihçiliği Kısacasında Türkiye Arkeolojisi: Arkeolojiye Kanatlarını Verebilir miyiz? Ç. Ç.-N. Özgüner (Dü.), *Değişen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu-Türkiye Toplantısı Bildirileri* içinde (ss. 3-23). İzmir: Ege Yayınları.
- Descartes, R. (2006). *A Discourse on the Method*. (I. Maclean, Çev.) New York: Oxford University Press.
- Frank, P. (2017). *Bilim Felsefesi, Bilim ile Felsefe Arasındaki Bağ* (1. Baskı b.). (D. Kadioğlu, Çev.) İstanbul: SAY Yayınları.
- Goring-Morris, A. N., & Belfer-Cohen, A. (2011). Neolithization processes in the Levant: The outer envelope. *Current Anthropology*, 52(S4), 195-208.
- Grosman, L. (2013). The Natufian Chronology Scheme-New Insights and Their Implications. In O. B.-Y. Valla (Ed.), *Natufian Foragers in The Levant, Terminal Pleistocene Social Change in Western Asia* (pp. 623-637). Michigan, USA: International Monographs in Prehistory.
- Hodder, I. (2003). Theoretical archaeology: E. b. M.Pearce içinde, *Interpreting Objects and* (s. 48-52). New York: Taylor & Francis e-Library.
- J.J.Shea. (2013). *Stone Tools in the Paleolithic and Neolithic Near East*. New York: Cambridge University Press.
- Kale, G. (2006). Atletizm 'in Atma Branşlarında Bazı Antropometrik Parametrelerle Performansın İlişkilendirilmesi. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Kartal, M. (2019). Tarih Öncesinin Derinliğinde Simetri. Ç. Atakuman (Dü.), *Arkeoloji'de Ritüel ve Toplum* içinde (s. 41-54). Ankara: Ege Yayınları.

- Özdoğan, M. (2016). *50 Soruda Arkeoloji*. İstanbul: Bilim ve Gelecek.
- Prown, J. D. (1982, Spring). Mind in Matter: An Introduction to Material Culture Theory and Method. *Winterthur Portfolio*, 17, 1-19. Retrieved March 29, 2019
- Renfrew, C. (2005). Cognitive Archaeology. In C. R. Bahn, *Archaeology The Key Concepts* (pp. 30-33). New York: Taylor & Francis Group.
- Renfrew, C. (2013). Bilişsel Arkeoloji. C. R. Bahn içinde, *Arkeoloji, Anahtar Kavramlar* (S. Somuncuoğlu, Çev., s. 44-49). İstanbul: İletişim.
- S.Peirce, C. (1891, January). The Architecture of Teories. *The Monist*, 1(2), 161-176.
- Sabloff, J. (2005). Processual Archaeology. C. R. Bahn içinde, *Archaeology, The Key Concepts* (s. 159-164). New York: Taylor and Francis Group.
- Taylor, W. W. (1948). *A study of archeology*. New York and London: Seminar Press.
- Trigger, B. G. (2008). *A History of Archaeological Thought*. New York: Cambridge University Press.
- Verhoeven, M. (2011). The Birth of Concept and The Origins of The Neolithic: A History of Prehistoric Farmers in Teh Near East. *Paléorient*, 37(1), 75-87. doi:10.3406/paleo.2011.5439
- Yeşilyurt, M. (2009). Kuramsal Arkeoloji: Bilim Sorunları-Çarpık Yansımalar-Bilim Düşmanlığı ve "Ahlaksızlığa" Uzanan Sapıtmalar. Bir Zorunluluğun Zorluk ve Tehlikelerine Bir Yaklaşım. (M. Ö. Yılmaz, Dü.) *Arkeoidea* (7).